

ԶՄՅՈՒՌՆԻԱՅԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԵՎ ՀՈՒՆԱԿԱՆ ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՐԸ

ԲՐՈՒՏՅԱՆ Մ.Ա.

Փոքր Ասիայի ամենահին վաճառաշահ քաղաքներից մեկը՝ Զմյուռնիան, մշտապես հայտնի է եղել նաև որպես տարածաշրջանի կարևորագույն հոգևոր կենտրոն: Այստեղ վաղ քրիստոնեական համայնք է ձևավորվել Հովհաննես առաքյալի կողմից, որն էլ 50-ական թթ. կառուցել է առաջին եկեղեցին՝ Ս. Կիրիակոսը: Չնայած նոր կրոնի հետևորդներին ի սկզբանե Զմյուռնիայում հալածանքների են ենթարկել, հրապարակավ տանջամահ արել քաղաքի ամֆիթատրոնում, այդուամենայնիվ, այն կարճ ժամանակամիջոցում կարողացել է խոր արմատներ գցել:

Քրիստոնյաների նկատմամբ հալածանքները սաստկացել են Մարկոս Ավրելիոսի օրոք՝ II դարում. դրանց զոհ է դարձել նաև Զմյուռնիայի հոգևոր առաջնորդ, Հովհաննեսի աշակերտներից Պոլիկարպոսը: Վերջինիս Զմյուռնիայում եպիսկոպոս էր նշանակել Հովհաննես առաքյալը: Պոլիկարպոսի գործունեության, կրած տանջանքների վերաբերյալ բազում պատմություններ են հյուսվել, նրան է նվիրվել Զմյուռնիայի ամենահին հունական եկեղեցին՝ Ս. Հովհաննեսի (Յանուս) տաճարը՝ կառուցված Պագոս լեռան ստորոտում¹:

XVI դ. Ս. Հովհաննեսը գրավել են թուրքերը և Սուլեյման Կանուննիի հրամանով այն վերածել մզկիթի, վերանորոգել, կարճ ժամանակ անց՝ լքել: Ճանապարհորդ Տավերնիեի վկայությամբ, XVII դ. այն արդեն ավերակ էր. «Ամֆիթատրոնի մոտ տեսանք եկեղեցու ավերակներ, որոնք բնակիչների վկայությամբ՝ պատկանում էին նախկին Հովհաննեսի տաճարին»²:

Հայտնի չէ, թե ինչու են եկեղեցին թուրքերն այդքան շուտ լքել, մինչդեռ հայտնի է, որ հույները հեշտությամբ չեն հրաժարվել իրենց համար մեծ կարևորություն ունեցող այս սրբավայրից և հետագայում ևս շարու-

¹ Պագոսի ստորոտում էին նաև հունական հնագույն մյուս եկեղեցիները՝ Ս. Պառակկին, Ս. Գեորգը, Ս. Լուսավորիչը (հունարեն՝ Այա Ֆոփինի- Բ.Մ.):

² *Les six voyages de Jean Baptiste Tavernier, Paris, 1713, p. 103.*

նակել են հաճախել այնտեղ: Այդ մասին են փաստում XIX դ. ռուս ճանապարհորդ, քաղաքական գործիչ՝ Աբրահամ Նորովի տեղեկությունները. «Ս. Հովհաննեսը եղել է մզկիթ, այնուհետև լքվել է: Մզկիթի ավերակների մոտ երևում էին Պոլիկարպոսի գերեզմանի հետքերը, որտեղ հույները յուրաքանչյուր տարվա փետրվարի 23-ին ուխտի են գալիս»³:

Զմյուռնիայի հունական եկեղեցիների մասին տեղեկությունները սուղ և կցկտուր են, հայկականի մասին՝ հակասական: Հունապատկան էին Ս. Դիմիտրիոսը՝ կառուցված 1830 թ., Ս. Գեորգիոսը, որի տարածքում XVIII դ. կառուցվել են Ս. Գեորգ վեհաշուք եկեղեցին, նաև Ս. Հովհաննեսը: Քաղաքի ամենահին հոգևոր կենտրոններից էր հունական Ս. Լուսավորիչ եկեղեցին, որի կառուցման ստույգ թվականը հայտնի չէ: Այն ենթարկվել է բազում ավերածությունների, այրվել է 1688, 1763 թթ. հրդեհներից: XVIII դ. պատրիարք Գրիգոր V-ի օրոք (1785-1797) կանգնեցվել է նոր, նույնանուն եկեղեցի: XIX դ. եկեղեցին ընդարձակվել է, համալրվել գավիթներով, գրադարանով, ձեռագրատնով, իսկ 1856 թ. կառուցվել է շքեղ գանգակատունը:

Ս. Լուսավորչի գեղեցկության, ճարտարապետական ինքնատիպության մասին են խոսում XVIII-XIX դդ. Զմյուռնիա այցելած գրեթե բոլոր ճանապարհորդներն ու ուսումնասիրողները, ինչպես, օրինակ, Ա. Նորովը և Բ. Սլարսը:

Եկեղեցին այսպես է նկարագրում զմյուռնահայ գաղթօջախի հետազոտող Հ. Քոսյանը. «Յունաց Այա Ֆոթինի եկեղեցին անուանի է, որուն աշտարակը կարծես թէ կը տիրե Զմիռնիոյ ամենաբարձր շէնքներուն վրայ եւ կը տեսնուի ամէն կողմանէ, որուն գագաթին վրայ կանգնուած շողշողուն խաչին գոյնզգոյն բիւրեղաւոր ապակիներն արեւու ճառագայթներէն լուսաւորուելով, աջ ու ձախ սիրուն ցոլացումներ կը սփռեն եւ որուն գանգակին հնչիւնը մերձակայ գիւղերէն անգամ կը լսուի...»⁴:

Թուրքական տիրապետության շրջանում եկեղեցիների մի մասը, հատկապես լայնարձակներն ու վեհաշուքները, ծառայել են որպես մզկիթ, ինչպես, օրինակ, XIV դ. կառուցված և 1332 թ. որպես թեմական կենտրոն ծառայող Ս. Առաքելոցը, որը XVI դ.՝ 1592-1598 թթ., հիշատակվում է որպես մզկիթ՝ Հիսար Ջամի անվամբ: Ս. Առաքելոցի վերաբերյալ

³ **Норов А.** Путешествие к семи церквам, упоминаемым в Апокалипсисе, СПб., 1847, с. 196.

⁴ **Քոսեան Յ.**, Հայք ի Զմիռնիա եւ ի շրջակայս, Վիեննա, 1859, հ. I, էջ 46:

XIX դ. այսպիսի տեղեկություններ են պահպանվել. «Այս պարսպին մէջն էր Սուրբ Առաքելոց եկեղեցին, որը հիմայ անապատ մզկիթի մը փոխուած է, որուն քովն է երկրի տակով վիհի մը նման տեղ մը, որ երկայնութենէն վեց՝ և լայնութենէն հինգ սենեակ ունի»⁵:

Զմյուռնիայի հնագույն հունական եկեղեցիներից էր Հիսուս Քրիստոսի անվան եկողոցին (հունարեն՝ Կամելավկա): XIII դ. այստեղ հաճախ է այցելել Նիկեայի կայսրերից Հովհաննես III Դուկասը: Ըստ ավանդության, կայսրը եկեղեցու հրաշագործության շնորհիվ բուժվել է ծանր հիվանդությունից⁶: Հետագայում Կամելավկան դարձել է «Կեստենե բազար» թաղամասի մզկիթներից մեկը:

Բյուզանդական ժամանակաշրջանի եկեղեցիները մզկիթների վերածվեցին կամ ավերվեցին հիմնականում Սելիմ I-ի (1465-1520) օրոք: Նրա ֆերմաններով 1518 թ. մզկիթների վերածվեցին նաև Զմյուռնիայի եկեղեցիները, քանի որ նման հոյակապ և ընդարձակ կառույցները չպետք է ծառայեին «անհավատներին»: Թուրքերը առգրավեցին եկեղեցիների ունեցվածքն ու այրեցին Սուրբ գրքերը: Այս երևույթը շարունակվեց նաև հետագայում: XVII դ. պատմիչ Երեմիա Քյոմուրճյանը նկարագրում է կայսրության բոլոր բնակավայրերում եկեղեցիներ քանդելու, թալանելու, հրդեհելու դեպքերը. «Յայնժամ եւ սուգ առնոյր երկին եւ ողբայր երկիր վասն դիպուածոց մերում թշուառութանս, զի ի նոյն ժամու յորում քանդէին տաճարք՝ լինէր որոտ ահագին եւ ամպ մթագին եւ արեւ ծածկեցաւ, եւ հողմ սաստկագին յոյժ յոյժ մինչեւ ամենայն սեռից միանգամայն յարտասուս հարեալ՝ զաղաղակս իւրեանց յերկինս տարածէին ընդ հողմոյն եւ փոշոյն որ բարձրանայր յերկրէ, եւ ծովն ալեօքն փրփրայր եւ բարձրանայր ընդ պարիսպն եւ անձրեւ գայր»⁷:

Նույն դարի գրիչ Կիրակոսը ևս նկարագրում է Զմյուռնիայի աղետալի վիճակը. «Ի քաղաքս և ի գիւղորոյս բռնութեամբ վարին այլազգիք՝ կողոպտելով, զրկելով, հարկանելով, սպանանելով, զկին և զտղայս քար-

⁵ Հայրենասէր, 15.X.1843:

⁶ 1204-1261 թթ. Զմյուռնիան ընկել է Նիկեայի կայսրության փրկապետության տակ: Ա. Ալպոյաճյանի կարծիքով, հայերը այս շրջանում են հաստատվել Նիկեայի կայսրության Զմյուռնիա քաղաքում (Ալպոյաճեան Ա., Պատմութիւն հայ գաղթականութեան, հ. Բ, Գահիրէ, 155, էջ 527):

⁷ Օրագրութիւն Երեմիա չէլէպի Քէօմիւրճյանի, Երուսաղէմ, 1939, էջ 386:

շելով, յայտնի կողոպտելով և ոչ յումեքէ երկնչելով: Ի յայսպիսի յանդորրութեան միջոցի, որում եզերեալ ընդոտնեցան թշնամիք յեկեղեցոյ»⁸:

Թուրքական տիրապետությունը Ջմյուռնիայում հետագայում ևս իր բացասական հետևանքներն ունեցավ հունական և հայկական եկեղեցիների ճակատագրերի հարցում: Ֆերմանները սահմանափակումներ էին դնում ոչ միայն եկեղեցիներ կառուցելու, այլև դրանք նորոգելու ժամանակ: Միայն մահմեդականներից բաղկացած հանձնաժողովները հազվադեպ էին վերանորոգման թույլտվություն տալիս, ընդ որում, այդ վերանորոգումը կատարվում էր ավերված շինության նյութերով և նախկին չափով: Դրա մասին է վկայում Աբդուլ Համիդ I-ի՝ 1774 թ. հրովարտակը. «Նախապես ուր ուրեք եւ իցէ քաղաքի մոլլայն եւ այլք կարդացօք եւ տաճիկք մեծամեծք, գնացեալ աջօք իւրեանց տեսցեն եւ քայքայեցեալ աւերեալ տեղեացն վերահասու լիցին, երկայնութիւնն եւ լայնութիւնն այնր եկեղեցոյն ըստ բնականի շինութեանն՝ ոչ աւելի եւ ոչ պակաս...»⁹:

Մինչ այդ, Սելիմ I-օրոք, երբ մզկիթների կամ այլ կառույցների վերածվեցին եկեղեցիները, Ջմյուռնիայի հույներն ու հայերը ստիպված էին իրենց կրոնական արարողությունները կատարել փայտե տնակներում: Միայն հետագայում նրանք մեծ դժվարությամբ տաճարներ կառուցելու թույլտվություն ստացան: Ֆերմաններում մանրամասն խոսվում էր նորակառույց տաճարի չափի մասին և ամենափոքր իսկ շեղման դեպքում այն քանդում էին: Հաճախ սահմանվում էր նաև կառուցման ժամանակը, որը հիմնականում անհավանականորեն փոքր էր լինում: Օրինակ, հույների Ս. Լուսավորիչ եկեղեցու կառուցման համար սահմանվել էր ընդամենը 40 օր: Փայտաշեն եկեղեցիների կառուցումը շարունակվում է նաև հետագայում. փայտաշեն էին հույների Այա Եկատերինան՝ կառուցված 1857 թ., վերակառուցված՝ 1898 թ., Ս. Էվանգելիստրիան՝ կառուցված 1867 թ.:

XVII դ. Ջմյուռնիայի եկեղեցիներին արգելված էր զանգերի օգտագործումը, բացառությամբ հույների Այոն Օրոս եկեղեցու: Այս իրավունքի վերականգնման համար քրիստոնյա համայնքները երկարատև պայքարի մեջ մտան պետության հետ, որի շնորհիվ XVIII դ. եկեղեցիների մի մասը

⁸ Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, Ժէ դար, հ. 9. (1641-1660), կազմ.՝ Վ. Հակոբյան, Ե., 1984, էջ 416:

⁹ Փափազյան Ա., Թուրքական վավերագրերը Հայաստանի և հայերի մասին (16-19-րդ դարեր), Ե., 1990, էջ 38:

ստացավ զանգերն օգտագործելու իրավունք, բացառությամբ նամագի ժամերի¹⁰:

Զանգեր օգտագործելը, փայտաշեն եկեղեցիներ կառուցելն ու այցելության թույլտվությունը պարզապես «բարեգթություն» էր քրիստոնյաների համար: Զմյուռնիային այս և այլ որոշակի «արտոնություններ» տալը պայմանավորված էր նրանով, որ կայսրության խոշոր քաղաքների նման գտնվելով օտար հյուպատոսների ուշադրության կենտրոնում՝ այն մեծ չափով չկրեց այն վնասները, որոնք ունեցել են համեմատաբար աչքից հեռու քաղաքները: Այս մասին վկայում է XIX դ. ռուս ականատես Պյոտր Չիխաչովը, որ տևական ժամանակ եղել է Օսմանյան կայսրությունում և ներկայացրել քրիստոնյաների իրավագուրկ վիճակը. «Բացառությամբ Կ. Պոլսի և ծովափնյա մյուս քաղաքների, որտեղ օտար հյուպատոսներ էին, քրիստոնյաները չկարողացան իրավունք ստանալ օգտագործելու եկեղեցու զանգերը»¹¹:

Պետության կամայականությամբ, ոչ մահմեդականների իրավունքների սահմանափակումները կոծկելու համար հրապարակվում էին ստահոդ օրենքներ, որոնք խաբուսիկ ու ձևական էին՝ միայն թղթի վրա թողնելով բնակչության նկատմամբ կայսրության «հավասարության» սկզբունքը: Այդպիսին էր XIX դ. սուլթան Աբդուլ Ազիզի (1861-1876) արձակած հրովարտակ, որ վերաբերում էր ոչ մահմեդականների տաճարների վերանորոգմանը. այնտեղ ասվում էր. «Օսմանյան կայսրությունում բնակվող և մահմեդական շարիաթի և սուլթանի արդարության հովանավորությունը վայելող բոլոր ռայաները ապրում են բարեկեցիկ կյանքով»¹²:

Պաշտոնական գրություններից դուրս այլ օրենքներ էին գործում. Օսմանյան կայսրության բոլոր բնակավայրերում, նաև Զմյուռնիայում, ոչ մահմեդականների իրավունքները, նրանց եկեղեցիների ճակատագրերը կախված էին այս կամ այն սուլթանի՝ կամայականորեն արձակած ֆեդմաններից, որոնցում եկեղեցիների թվաքանակը անտրամաբանորեն տատանվում էր: 1631 թ., Տավերնիեի վկայությամբ, Զմյուռնիայում թուրքերին էր պատկանում տասնհինգ մզկիթ, հրեաներն ունեին յոթ սինագոգ, հույները՝ երկու, հայերը՝ մեկ, լատինները՝ երեք եկեղեցի¹³: Գրեթե նույն տվյալներն է ներկայացնում 1723 թ. Զմյուռնիա այցելած Օ. Սաումե-

¹⁰ Βαλαβάνη Γω. *Μικρασιατικά, Αθήνα, 1891, σελ. 35.*

¹¹ Чихачев П. *Письма о Турции, М., 1960, с. 60.*

¹² Փափազյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 198:

¹³ *Les six voyages de Jean Baptiste Tavernier, P., 1713, p. 104.*

րին, ըստ որի, հույները կրկին ունեին երկու եկեղեցի, կաթոլիկները՝ չորս, թուրքերը՝ տասնհինգ մզկիթ¹⁴: Պատկերը փոխվում է XIX դ., ընդ որում՝ ոչ համաչափ: XIX դ. սկզբին, ըստ պատմաբան և փիլիսոփա Կոնստանտինոս Կումասի, քաղաքում կային վեց հունական եկեղեցիներ՝ Ս. Լուսավորիչը (Այա Ֆոտինին), Ս. Գևորգը, Ս. Դիմիտրին, Ս. Հովհաննեսը, Ս. Հովհաննես Մկրտիչը և Ս. Խառալամպոսը: Հայերին էր պատկանում մեկ եկեղեցի, հրեաներին՝ ինը սինագոգ, իսկ մզկիթների թիվը հասել էր քսաներկուսի¹⁵: Նշվածները Ս. Հովհաննեսը կառուցվել է XIX դ. սկզբին, նախորդ դարում գործող մի մատուռի վայրում, որն այրվել էր 1773 թ.: Կառուցման համար 1804 թ. սուլթանից մեծ դժվարությամբ թույլտվություն են ստացել հայտնի ֆանարիոտներ* Պանայոտակիս եղբայրները և Դիմիտրիս Մուրուզին:

Ենթադրաբար մզկիթները կամ եկեղեցիները պետք է ավելանային կամ պակասեին բնակչության թվաքանակի փոփոխությանը զուգընթաց: Եթե փորձենք Ձմյուռնիայի եկեղեցիների և մզկիթների անհամաչափ այս աճը կապել բնակչության թվաքանակի հետ, ապա կստանանք կրկին անորոշ պատկեր. 1657 թ. և 1820 թ. տվյալներով, Ձմյուռնիայում թուրքերը անփոփոխ՝ 60 հազար էին, հույները 1657 թ. 15 հազարից 1820 թ. դարձել էին 30 հազար, հայերը՝ 8 հազար էին մնացել: Այսինքն՝ թվաքանակի աճին համապատասխան պետք է որ ավելանար միայն հունական եկեղեցիների թիվը:

Ա. Նորովի վկայությամբ, XIX դ. Ձմյուռնիայում կային հունական 7 եկեղեցիներ՝ նշված վեցը և Ս. Իլիասի անվան նորակառույց եկեղեցին: Հունական եկեղեցիների թիվը համեմատաբար ավելացավ նույն դարի վերջին՝ 1891 թ. հասնելով տասներեքի, համաձայն ֆրանսիացի արևելագետ Վիտալ Քյունեթի հաղորդման: Ըստ նրա, հայերն ունեին երեք եկեղեցի¹⁶:

Հայերի՝ երեք եկեղեցի ունենալու հանգամանքը վիճահարույց է: Ձեռագիր հիշատակարաններում Ձմյուռնիայի եկեղեցիների մասին հիշա-

¹⁴ *Memories et aventures secrets et curieuses d'un voyage du Levant, Liege, 1782, p. 24.*

¹⁵ **Κούμα Κ.** Γεωργία εκτεθείθα μεν γαλλιστί υ ό Αδριανού Βάββη, Βιέννη, 1840, t. 5, s. b.

* **Ֆանատիոտ** բառը առաջացել է Կ. Պոլսի հունական ֆեներ թաղամասի անունից. ֆանարիոտները ներկայացնում էին էթնիկ հույն վերնախավը:

¹⁶ **Cuinet V.** *La Turquie d'Asie, P., 1894, p. 537.*

տակությունները սկսվում են XVIII դ., մինչդեռ մինչ օրս ընդունված տեսակետի համաձայն, հայերն այստեղ բնակվում էին XIII-XIV դդ. սկսած, նրանց թիվը անընդհատ աճում էր, և չէին կարող իրեն եկեղեցին չունենալ: Հայտնի է, որ հայերը մինչ Հայնոց տեղափոխվելը բնակվել են Քաղիքեֆալե թաղամասում՝ Պագոս լեռան ստորոտում, ունեցել են իրենց մատուռն ու գերեզմանոցը¹⁷: XVI դ. մի վկայության համաձայն, Զմյուռնիայում հայկական եկեղեցի կար, որի անունը, սակայն, չի հիշատակվում.. «Սարգիս Մելիտինացի վկայի մը արձանագրութիւնը կը պահուի Զմիւռնիոյ եկեղեցւոյն բակը, որուն մէջ ըստած է, թէ Սարգիս յատենի համարձակի, եւ մեծ հանդիսի նահատակի, բայց ուրիշ մանրամասնութիւններ գրուած չեն... Իսկ թուականը յամի հազար հայկեանս թուի, թերի է օրինակին մէջ եւ կրնայ 1550, 1561 եւ 1572 թուականներուն յարմարիլ անխտրաբար»¹⁸:

XVII դ. ձեռագրերից մեկում խոսվում է Զմյուռնիայի Ս. Բարդուղիմեոս եկեղեցու մասին. «Վկայութեամբ խօճայ Թումային և խօճայ Սարգսին, և խօճայ Մուրատին, և թարգի Մուրատին և խօճայ Ապրին. և ետ յիշատակ Իզմիր քաղաք, ի դուռն Ս. Բարդուղիմեոսի եկեղեցւոյն...»¹⁹: Նույն ժամանակաշրջանի մի այլ ձեռագրում կարդում ենք. «Աստուած ողորմի ասացէք խոջայ Աւետիքին... և ետ զԱբ. Գիրքս... յիշատակ ի դուռն յԻզմիրայ Աբ. Ստեփաննոս Նախավկային»²⁰:

Նշանակում է՝ XVII դ. Զմյուռնիայում արդեն գոյություն ունեին Ս. Ստեփաննոսն ու Ս. Բարդուղիմեոսը, մինչդեռ, ըստ Տավերնիեի, հայերը նույն ժամանակաշրջանում ունեին մեկ եկեղեցի²¹: Հավանաբար, եկեղեցին նախապես կոչվել է Ս. Ստեփանոսի և Ս. Բարդուղիմեոսի՝ կրելով բակում առկա երկու փոքրի տաճարների անունները: Եկեղեցին կառուցվել է XVI դ. վերջին, երբ հայերը նաև Ապանո թաղամասից ստիպված տեղափոխվեցին քաղաքի հարավային մասը՝ հիմնելով Հայնոցը: 1688 թ. եկեղեցին ավերվել է երկրաշարժից²²: 1689 թ. հայոց կաթողիկոս Եղիազարի և հոգևոր առաջնորդ Հովսեփ վարդապետի օրոք կատարվել է

¹⁷ <https://www.agos.com.tr/haber.php?seo=gvr-izmirin-ermenileri&haberid=3414>

¹⁸ **Օրմանեան Մ.**, Ազգապատում, հ. Բ, Կ. Պոլիս, 1914, էջ 409:

¹⁹ Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԷ դար, հ. Բ (1621-1640), կազմ.՝ Վ. Հակոբյան, Ե., 1978, էջ 314:

²⁰ Նույն տեղում, էջ 187:

²¹ *Les six voyages de Jean Baptiste Tavernier*, p. 76.

²² Նույն թվականին ավերվել է հույների Ս. Լուսավորիչ եկեղեցին:

Եկեղեցու առաջին վերանորոգումը, իսկ երկրորդը՝ 1743 թ. Ղազար կաթողիկոսի և Ալեքսանդր արքեպիսկոպոսի օրոք: Եկեղեցին 1845 թ. այրվել և 1853 թ. վերանորոգվել է առավել հոյակերտ տեսքով: Եկեղեցու պահպանված արձանագրության մեջ նշվում է. «...զկնի այրման յամին 1845, դարձեալ յանուն Սբ. Ստեփանոսի Նախավկային ի հիմանց նորոգ կառուցաւ...»²³:

Եկեղեցին ներկայանում է հայկական և հունական ճարտարապետական ոճերի համադրությամբ և համարվում է ամենագեղեցիկը ոչ միայն Զմյուռնիայի, այլև Պոլսի եկեղեցիների մեջ²⁴: Եկեղեցու՝ հոյակերտ կառույց լինելու մասին վկայում են նաև օտարները. XVIII անգլիացի ճանապարհորդ Ռիչարդ Չանդլերը, լինելով Զմյուռնիայում, նշում է. «Նախքան Զմյուռնիայի 1688 թ. մեծ հրդեհը, այնտեղ կային երկու հունական և մեկ հայկական եկեղեցիներ: Հայերինը մեծ էր և շատ գեղեցիկ»²⁵:

Ս. Ստեփանոսի ամենագեղեցիկ մասը Ավագ դուռն է՝ զարդարված հոյակերտ խոյակներով, սյուներով, Պողոս և Պետրոս առաքյալների ձուլածո արձաններով²⁶:

Եկեղեցու հասույթները տրամադրվում էին ազգային կառույցներին՝ դպրոցներին և Ս. Լուսավորչի հիվանդանոցին: Վերջինս հիմնադրվել է 1801 թ.:

Ավելի ուշ հիվանդանոցին նյութական աջակցություն է ցույց տվել նրա տարածքում 1842 թ. հիմնված Զմյուռնիայի երկրորդ՝ Ս. Լուսավորչի եկեղեցին, որի կառուցման վերաբերյալ Հ. Քոսյանը ներկայացնում է հետևյալ արձանագրությունը. «Կառուցաւ Եկեղեցիս սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչին արդեամբ համայն ժողովրդոցս ազգիս յառաջնորդութեան Տ. Մատթեոսի Արքեպիսկոպոսի 1842 թ.»²⁷: Եկեղեցին ու հիվանդանոցը

²³ **Քօսեան 3.**, նշվ. աշխ., էջ 56:

²⁴ Գավիթները եղել են մարմարյա, սյունազարդ: 10 մարմարյա սյուները զարդարել են նաև փաճարի ներսը: Եկեղեցուն հատկապես մեծ շուք է հաղորդել զանգակատան քառանկյունածև աշտարակը: Զանգակատան փակ խորունկ և լայն ջրհոր է եղել, որտեղից ջուրը հասնում էր մինչև ավագ խորանը: Այն որպես սուրբ ջուր են օգտագործել ոչ միայն հայերը, այլև հույներն ու թուրքերը (Թեոդիկ, Ամենուն փարեցոյց, Պոլիս, 1913, էջ 168):

²⁵ *Voyages pittoresques et romantiques dans l'ancienne France*, Paris, 1806, v. A., p. 145.

²⁶ **Քօսեան 3.**, նշվ. աշխ., էջ 51:

²⁷ Նույն տեղում, էջ 151: Հ. Դիմաքսյանը եկեղեցու կառուցման, հիվանդանոցի հիմնադրման փարեթիվ է համարում 1801-ը (**Դիմաքսյան Հ.**, Շիրք մանունք ի միջերկրականէ, Կ. Պոլիս, 1878, էջ 332):

նորոգվել են 1879 թ.²⁸ մեծահարուստ Հովհաննես և Հակոբ Սպարթալյանների միջոցներով: Թանգիմաթի առաջին տարիներին ընտրվում էին Ս. Ստեփանոս եկեղեցու տեսուչ, հիվանդանոցի հոգաբարձու և համայնքի կողմից՝ քաղաքային վարչության ներկայացուցիչը, որը որոշակի իրավասություններ ուներ համայնքի կյանքում: Դա տևեց մինչև 1861 թ., երբ այստեղ սկսեց գործադրվել Ազգային սահմանադրությունը:

Սուրբ Ստեփանոսի պարտեզում են գտնվել ազգային երեք կարևոր հաստատությունները՝ արևմտյան կողմում՝ կրկնահարկ առաջնորդարանը, հարավում՝ Մեսրոպյան վարժարանը: Եկեղեցին ապավեն է եղել Զմյուռնիայի հայության համար 1922 թ. աղետի ժամանակ, և նույն թվականին ավերվել է թուրքերի կողմից: 1922 թ. օգոստոսի 30-ին Գարահիսարից Զմյուռնիա են տեղափոխվել առաջին գաղթականները՝ հիմնականում կանայք, որոնց տեղավորել են Ս. Ստեփանոս եկեղեցու բակում²⁸: Աղետի ականատեսներից կեսարացի Տիգրանուհի Արթինյանն իր հուշերում գրում է. «...Օր մը բաւական հրացանաձգութենէ մը վերջ կը լսի Սուրբ Ստեփանոսի զանգակի դօղանջը հատ-հատ ու տխուր-տխուր, ու թաղմանական արարողութեան մը պէս կը տարածուի, թէ եկեղեցիէն օգնութեան կոչ մըն է օտար հիպատոսարաններուն եւ կաթողիկէ եկեղեցիներուն ուղղուած»²⁹:

Մեկ այլ ականատես՝ Ժորժ Յիմպուկեյիսը, պատմում է. «Ես տեսա, թե ինչպես Քեմալի զորքերը շարժվեցին դեպի Ս. Ստեփանոս, որտեղ 4000 հույներ և հայեր օգնում էին հույն զինվորներին: Թուրքերը այրեցին եեղեցին, հետո պայթեցրին այն»³⁰: Բժիշկ Կարապետ Խաչերյանի վկայությամբ, «Հալածանքն ուղղված է մասնավորապես հայերի դեմ՝ այն պատրվակով, թե իբր նրանք դիմադրություն են ցույց տվել Ս. Ստեփանոս եկեղեցում ու առաջնորդարանում ու թուրք զինվորների դեմ զենք գործադրել: Իրողությունն այն է, որ տեղացի և մասնավորապես գավառաբնակ հայերը ապաստանել են հայոց եկեղեցում, և երբ թուրքերը այն պաշարելուց հետո հայերին հրամայել են անձնատուր լինել, վերջիններս մերժել են և համաձայնվել հանձնվել միայն եվրոպացի զինվորներին»³¹:

Երբ թուրքերը թալանել են Հայնոցը, պաշարել Ս. Ստեփանոս եկեղեցին և առաջնորդարանը, հայերի մի մասը, ապաստանելով եկեղեցու

²⁸ Սաքայան Դ., *Զմյուռնիա 1922*, Ե., 2011, էջ 30:

²⁹ Karavasilis N. *The whispering voices of Smyrna, Pennsylvania*, 2010, p. 250.

³⁰ Նույն տեղում:

³¹ Սաքայան Դ., նշվ. աշխ., էջ 44:

բակում, կարողանում է անցնել ծովեզերք՝ եվրոպական նավերով կոտորածից փրկվելու հույսով, թեև նրանց և մյուս քրիստոնյաներին կոտորեցին նաև այստեղ: Օտար հյուպատոսները, ելնելով իրենց երկրների քաղաքական շահերից, էական ոչինչ չարեցին այն կանխելու նպատակով:

Ս. Ստեփանոսի բախտին արժանացավ նաև հույների Ս. Լուսավորիչը: Ականատես Դիմիտրա Միսիրլիադուի վկայությամբ, թուրքերն այս եկեղեցին դարձրել էին բանտ, օրեր շարունակ քաղցած պահել այստեղ բերված բնակիչներին, սպանել 18-45 տարեկան տղամարդկանց, եկեղեցին այրելու հրաման տվել: Կենդանի մնացածները փորձել են փախչել դեպի նավահանգիստը, սակայն չի հաջողվել. թուրքերը գրեթե ամբողջությամբ կոտորել են նրանց³²:

Հայկական մյուս մեծ եկեղեցին Ս. Կիրակոսն էր: Հայտնի էին նաև Ս. Գրիգոր Լուսավորիչը, Ս. Հարությունը, Խաստո գյուղի Ս. Խաչը, Ս. Կարապետը (Քարաթաշ), Ս. Աստվածածինը (Քարշըքայա), Ս. Հոգեգալուստը (Գյոզթեփե) կամ Ս. Երրորդությունը (Էնոպի, այսօր՝ Գյոզթեփե), Ս. Թազվորը (Բայրաքլը): Այս եկեղեցիների մեծ մասն ավերված է, իսկ դրանց տեղերում էլ շենքեր են կառուցված:

Զմյուռնիայի աղետի ականատես Սոֆյա Բոյաջին պատմում է, որ Մեծ հրդեհից հետո Զմյուռնիայում մնացած հայության ստվար զանգվածն իր կրոնական արարողությունները կատարել է Այոս Վուկուլոս կոչված հունական եկեղեցում: Այդ ժամանակ հայերին էր պատկանում նաև Ս. Էտիեն եկեղեցին³³:

Կարելի է ենթադրել, որ Վուկուլսը հայերին է տրվել ժամանակավոր օգտագործման նպատակով: XIX դ. կառուցված այս եկեղեցին 1922 թ. ավերածություններից փրկված սակավաթիվ եկեղեցիներից էր, թեև ենթարկվել էր թալանի և հայտնվել անմխիթար վիճակում: Հետագայում այն վերականգնել է Իզմիրի քաղաքապետարանը՝ դարձնելով մշակույթի կենտրոն:

³² Karavasilis N., նշվ. աշխ., էջ 250:

³³ **Levantine Heritage**, *The story of community, testi 31*. Բացի դրանից՝ հայերը Զմյուռնիայում և շրջակայքի այլ վայրերում ունեցել են հեղուկալ եկեղեցիները՝ Մենեմենում՝ (Ս. Սարգիս), Քուշադասում՝ (Ս. Աստվածածին), Բերգամայում՝ (Ս. Աստվածածին), Կորդելիոյում՝ (Ս. Աստվածածին), Դենիզլիում՝ (Ս. Աստվածածին), Նազիլլիում՝ (Ս. Աստվածածին), Այդընում՝ (Ս. Կարապետ), Մանիսա-Վերին գեղում՝ (Ս. Լուսավորիչ, Ս. Սիոն), Քասբայում՝ (Ս. Աստվածածին), Քըրըք աղաչում (Ս. Աստվածածին):

Հունապատկան եկեղեցիներից Ս. Աննան, որի կառուցման թիվը հայտնի չէ, տխուր ճակատագրի է արժանացել: Գտնվելով Պագոս լեռան արևելյան լանջերին՝ 1922 թ. դեպքերի ժամանակ այն ծառայել է որպես զինամթերքի պահեստ, հետագայում ավերվել է: 1922 թ. թուրքերը զավթել են նաև հունապատկան Ս. Տրիֆոնաս եկեղեցին³⁴:

1922 թ. երբեմնի հրաշագեղ քաղաքը, իր ճարտարապետական կառույցներով, հոյակերտ եկեղեցիներով ուղղակի մոխրակույտի վերածվեց. աղետի հետևանքով այրվեց ավելի քան 24 եկեղեցի, ոմրակոծվեց Ս. Ստեփանոսը, հրկիզվեց Հայնոցը: Զմյուռնիան կորցրեց իր երբեմնի հմայքը. «գլավուր Իզմիրը» ամբողջությամբ դարձավ թուրքական Իզմիր:

АРМЯНСКИЕ И ГРЕЧЕСКИЕ ЦЕРКВИ СМИРНЫ

БРУТЯН М.А.

Резюме

Еще до I в. в Смирне было основано христианское сообщество. В этот период у подножья горы Пагос были найдены развалины церкви, датируемые XVI в. Начиная с XVI в. церкви Смирны были превращены турками в мечети. Подобная участь постигла церкви Св. Иоанна, Св. Аракеоц и другие. В результате город Смирна потерял свое бывшее христианское обличье.

Турецкие власти стремились закрыть как армянские, так греческие церкви, всячески препятствуя их строительству и реконструкции (например, ц. Св. Стефана). Первое упоминание об армянских церквях относится к XVI в. В течение XVI-XIX вв. число церквей резко возросло, что не соответствовало росту численности населения, однако сказанное не касалось турецких мечетей. В 1922 г. большинство армянских и греческих церквей турками было разрушено.

³⁴ Սաքայան Դ., նշվ. աշխ., էջ 45:

ARMENIAN AND GREEK CHURCHES OF SMYRNA

M. BRUTYAN

Abstract

Even in the first century there existed a Christian community in Smyrna. Ruins of ancient churches dating to this period were found at the foot of the Mount Pagos. Since the 16th century the churches in Smyrna were attacked and invaded by the Turks, and some of them were made mosques, or started to be used for other purposes. Such churches as St. Hovhannes, St. Arakelots, the Church of Jesus Christ had such a sad fate. Other churches could have certain limited activities, such as the Greek Ayos Oros, or the Armenian St. Stepanos. The first records of Armenian churches date to the 16th century, when the Armenians moved to Haynots. Within the 16-19th centuries the number of Greek and Armenian churches was growing slowly, not corresponding to the number of population, which cannot be said of Turkish mosques. Turkish troops destroyed most of the Armenian and Greek churches. Among them St. Stepanos of the Armenians, St. Illuminator of the Greeks, St. Ann and others.